

УДК 343.9(477.8)(094.5)

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2023.eco.6-51.40>

АНАЛІЗ СТАТИСТИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ ЗА 2018–2022 РОКИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОФІСУ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПРОКУРОРА УКРАЇНИ)

Снітко Д.І., Золотарьова О.В.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля
вул. Іоанна Павла II, 17, 01042, м. Київ
Den_snitko@ukr.net, 22helen72@gmail.com

З кожним роком ситуація щодо якості стану довкілля на нашій планеті значно погіршується, що стає відчутним для всіх без виключення країн, адже таке погіршення автоматично зменшує рівень життя. У зв'язку з надзвичайно стрімкими темпами технічного розвитку людства, що проявляється у різних галузях промисловості, будівництва тощо, а також враховуючи багатоманітність складових довкілля та нерозривний взаємозв'язок людини і природи, формуються умови для збільшення злочинності у сфері охорони довкілля. Частіше за все найбільший негативний вплив на екологію здійснюється в результаті злочинних дій великих підприємств та корпорацій, які зазвичай переслідують лише одну мету – матеріальне збагачення. Цей один із багатьох аргументів того, що діяльність держави у сфері охорони навколишнього природного середовища від злочинних посягань є надзвичайно важливою складовою у процесі повноцінного функціонування суспільства. Значна кількість держав поступово переосмислює пріоритети у своїй діяльності шляхом надання переваги не лише економічному зростанню, а й розробці та реалізації комплексу заходів, спрямованих на раціональне використання природних ресурсів, недопущення їх виснаження, збереження важливих та унікальних природних компонентів, запобігання погіршення екологічної ситуації. Схожий підхід до даної проблематики значно повільніше, але все ж спостерігається в нашій державі. За останній час в Україні спостерігається не тільки збільшення рівня злочинності у вищезгаданій сфері, але й змінюється структура та динаміка такої злочинності. У даній статті здійснені аналіз та оцінка статистичних даних щодо рівня і динаміки зареєстрованих кримінальних правопорушень проти довкілля за період з 2018 по 2022 роки, що дозволило продемонструвати детальну картину статистичних показників щодо зафіксованих кримінально каранних діянь проти довкілля, встановити динаміку перебігу досудового розслідування зазначеної групи злочинних діянь, визначити найбільш та найменш розповсюджені кримінальні правопорушення у зазначеній сфері. *Ключові слова:* екологічні злочини, кримінальні правопорушення, довкілля, статистичні дані, стан, динаміка, показники, аналіз.

Analysis of statistical data on criminal offenses against the environment for 2018–2022 (based on the materials of the Office of the Prosecutor General of Ukraine). Snitko D., Zolotarova O.

Every year, the situation regarding the quality of the environment on our planet deteriorates significantly, which is felt by all without excluding countries, because such deterioration automatically reduces the standard of living. In connection with the extremely rapid pace of technical development of mankind, which is manifested in various branches of industry, construction, etc., as well as taking into account the multifaceted nature of the components of the environment and the inextricable relationship between man and nature, the conditions for an increase in crime in the field of environmental protection are being formed. More often than not, the greatest negative impact on the environment is carried out as a result of criminal actions of large enterprises and corporations, which usually pursue only one goal – material enrichment. This is one of the many arguments that the state's activity in the field of environmental protection from criminal encroachments is an extremely important component in the process of the full functioning of society. A significant number of states are gradually rethinking priorities in their activities by giving priority not only to economic growth, but also to the development and implementation of a set of measures aimed at the rational use of natural resources, preventing their depletion, preserving important and unique natural components, and preventing the deterioration of the ecological situation. A similar approach to this issue is much slower, but still observed in our country. Recently, the level of crime in Ukraine is not only increasing in the above-mentioned area, but the structure and dynamics of such crime are changing. This article analyzes and evaluates statistical data on the level and dynamics of registered criminal offenses against the environment for the period from 2018 to 2022, which made it possible to demonstrate a detailed picture of statistical indicators regarding recorded criminal acts against the environment, to establish the dynamics of the course of the pre-trial investigation of the specified group of criminal acts, to determine the most and least widespread criminal offenses in the mentioned area. *Key words:* environmental crimes, criminal offenses, environment, statistical data, state, dynamics, indicators, analysis.

Постановка проблеми. Проблема захисту довкілля турбує людство вже не одне сторіччя. Одним із глобальних чинників, що впливає на погіршення екологічної складової, на нашу думку, є невинний розвиток технологій, викликаний нестримним бажанням вдосконалення та максимального полегшення умов нашого з вами існування

на цій планеті. Однак такий технологічний розвиток одночасно сприяє зростанню злочинності у сфері охорони довкілля.

Наша країна тільки починає займати своє місце на світовому майданчику у питаннях охорони екології, про що свідчать такі заходи як: поступовий перехід на відновлювальні джерела енергії, впрова-

дження концепції збалансованого використання природних ресурсів, загальнодержавні програми щодо посилення екологічної свідомості, вдосконалення та розширення державного моніторингу та контролю за дотриманням норм природоохоронного законодавства тощо. Незважаючи на це, існує велика кількість проблем, пов'язаних як із дотриманням положень екологічного законодавства, так і з розслідуванням кримінальних правопорушень (далі – КП), скоєних у цій сфері.

Не викликає сумнівів, що для підвищення якості протидії будь-якій проблемі та вдосконаленню шляхів її вирішення необхідно усвідомлювати масштаб такої проблеми, а також враховувати складності й ризики, що виникають на шляху вирішення такої проблеми. Такий підхід слід застосовувати й відносно діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності у сфері охорони довкілля, з метою розроблення нових та вдосконаленню вже існуючих методик розслідування таких злочинів.

Для виявлення та подальшого аналізу діяльності правоохоронних органів щодо фіксації та розслідування КП проти довкілля слід здійснювати систематичні аналітичні дослідження статистичних даних з даного питання. Адже саме статистична інформація відкриває можливість не тільки здійснити об'єктивну оцінку ступеню поширеності екологічної злочинності, а й відслідкувати ефективність та результативність дій правоохоронних органів у боротьбі з вказаною злочинністю.

Актуальність дослідження. У зв'язку з постійним збільшенням рівня забруднення довкілля в цілому та окремих його складових, що спричинено значним антропогенним впливом, а також поширенням випадків незаконного знищення рослинного та тваринного світу, існує необхідність посилення контролю правоохоронних та контролюючих органів у цій галузі. Проведення даного дослідження дозволяє здійснити оцінку реального стану та динаміки злочинності у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Тема дослідження безпосередньо пов'язана з основними засадами державної екологічної політики, передбаченими Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» (зі змінами), зокрема щодо аналізу і прогнозування екологічних ризиків, які ґрунтуються на результатах стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, а також комплексного моніторингу стану навколишнього природного середовища [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні та практичні аспекти проблематики кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища досліджувались в наукових роботах С. Б. Гавриша, А. П. Гетьмана, М. І. Веревічевої,

О. Л. Дубовик, Е. М. Жевлакова, Н. Г. Іванової, Н. Р. Кобецької, О. М. Костенко, Т. В. Корнякової, В. К. Матвійчука, О. В. Мельник, І. І. Митрофанова, В. О. Навроцького, О. В. Одерія, Г. С. Поліщука, Н. Л. Романової, Ю. С. Шемшученка та деяких інших фахівців.

Не зважаючи на значну кількість наукових досліджень із вказаної проблематики, слід констатувати, що на сьогоднішній день відсутня інформація щодо комплексного аналізу статистичних даних у сфері кримінально-правової охорони довкілля, на підставі чого вважаємо за необхідне провести дане дослідження.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Дане дослідження присвячується аналізу статистичних показників щодо екологічної злочинності в Україні за 2018–2022 роки, здійсненню оцінки рівня та динаміки реєстрації й досудового розслідування вказаних злочинних діянь і встановлення реального стану екологічної злочинності в Україні, з урахуванням постійних змін у сфері природоохоронного законодавства, вдосконалення технічних засобів, що використовуються органами досудового розслідування та, як наслідок, впливають на якісний і кількісний показники розслідування КП, а також беручи до уваги факт повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, що вже призвело до надзвичайно масштабних екологічних катастроф на нашій території та значного зростання кількості вчинених екологічних правопорушень.

Новизна. В рамках одного дослідження вперше використано такі важливі статистичні показники стосовно групи кримінальних правопорушень проти довкілля, таких як: кількість зареєстрованих КП, кількість КП, в яких особам вручено повідомлення про підозру чи КП направлено до суду з обвинувальним актом, кількість зупинених та закритих КП, що з урахуванням обраного періоду дослідження, дозволило продемонструвати динаміку перебігу досудового розслідування та здійснити порівняльний аналіз відносно загальної кількості зареєстрованих КП, актуалізувати інформацію щодо реального стану екологічної злочинності, здійснити його оцінку й сформулювати відповідні прогнози щодо фіксації, розслідування та притягнення до відповідальності за кримінальні правопорушення проти довкілля у найближчій перспективі.

Методологічне або загальнонаукове значення. Недостатній аналіз стану екологічної злочинності в Україні може стати одним із чинників неякісної роботи правоохоронних та контролюючих органів у цій сфері, що, в свою чергу, призведе до катастрофічних наслідків та негативно вплине на кожного мешканця нашої держави. Результати даного дослідження допоможуть привернути увагу наукової спільноти як до злочинності у сфері довкілля в цілому, так і до ефективності розслідування зазна-

чених кримінальних правопорушень, що сприятиме актуалізації вже існуючих та розробленню нових методик розслідування кримінально караних діянь у сфері охорони навколишнього природного середовища, вдосконаленню методів роботи контролюючих органів у сфері захисту довкілля.

Виклад основного матеріалу. Рівень суспільної небезпеки від вчинених КП проти довкілля постійно зростає, а наслідки таких злочинних діянь зачіпають майже всі сфери життя людини. Тому питання протидії екологічній злочинності повинно бути найбільш пріоритетним для будь-якої країни та суспільства. Але що ж слід розуміти під термінами «злочини проти довкілля» або «екологічні злочини»? Серед значної кількості тлумачень вважаємо доцільним виділити наступні.

Так науковці І. І. Митрофанов та А. М. Притула визначають злочини проти довкілля як суспільно небезпечні, передбачені розділом VIII Особливої частини Кримінального кодексу України, винні діяння, що посягають на суспільні відносини, які забезпечують охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання його ресурсів та екологічну безпеку населення, вчинені суб'єктом цих злочинів [2, с. 23].

Свою думку щодо розкриття поняття «екологічні злочини» висловлює О. М. Джу́жа, який під вказаним терміном розуміє передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння, що посягають на навколишнє природне середовище чи його окремі сфери (повітря, землю, надра, води тощо) [3, с. 122].

Найбільш вдалим, на нашу думку, є тлумачення вищевказаного поняття видатним дослідником О. В. Одерієм, який визначає термін «злочини проти довкілля» як однорідну сукупність кримінально-караних діянь, що посягають на навколишнє природне середовище та його компоненти, характерними ознаками яких є однорідність і взаємообумовленість спо-

собів досягнення протиправної мети, наявності слідів екологічного спрямування [4, с. 48].

Для реалізації задач цієї статті нами була проаналізована інформація, що міститься на офіційному сайті Офісу генерального прокурора України, а саме статистичні звіти про зареєстровані КП та результати їх досудового розслідування [5], з урахуванням положень Кримінального кодексу України (далі – КК України) [6] та Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [7]. З метою якісного висвітлення необхідних даних та формулювання змістовного висновку за результатами наукового дослідження було прийняте рішення про аналіз згаданих статистичних даних за період з 2018 по 2022 роки включно.

Перше, з чого вважаємо необхідним почати наше дослідження, це здійснення порівняльного аналізу числових показників загальної кількості зареєстрованих КП до кількості зареєстрованих КП проти довкілля (рис. 1).

Зазначена діаграма демонструє, що показник зареєстрованих КП проти довкілля за вказаний період є вкрай низьким відносно загальної кількості зареєстрованих КП та складає в середньому 1,13%, при цьому найменше співвідношення було у 2018 році (0,72%), а найбільше – у 2021 році (1,68%).

Аналіз наступних статистичних даних був здійснений нами з метою більш детального дослідження показників перебігу досудового розслідування КП проти довкілля на ключових етапах такого розслідування у порівнянні із аналогічними показниками загальної кількості КП (рис. 2).

Досліджувані значення даних наглядно демонструють, що середні числові показники різних етапів досудового розслідування КП проти довкілля є надзвичайно низькими порівняно із аналогічними показниками загальної кількості КП та мають наступний вигляд:

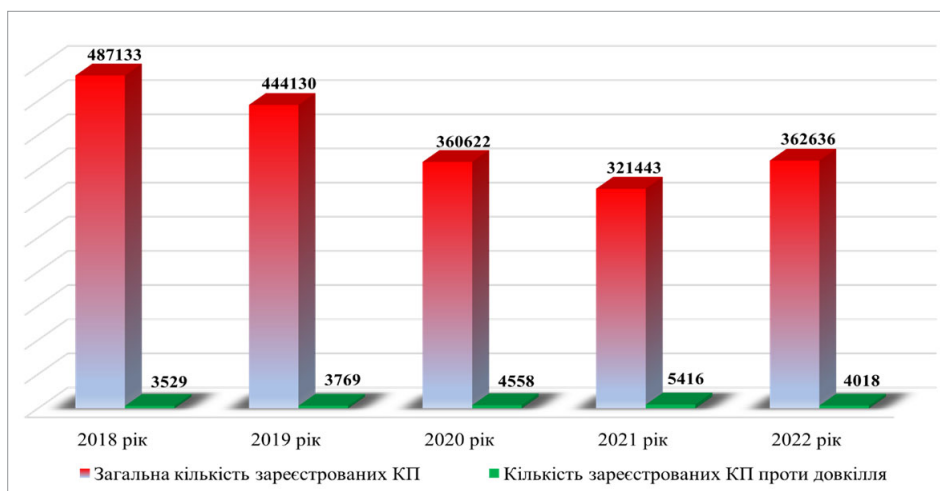

Рис. 1. Показники числового відношення зареєстрованих КП проти довкілля до загальної кількості зареєстрованих КП (за період з 2018 по 2022 рр.) (за даними Офісу Генерального прокурора України)

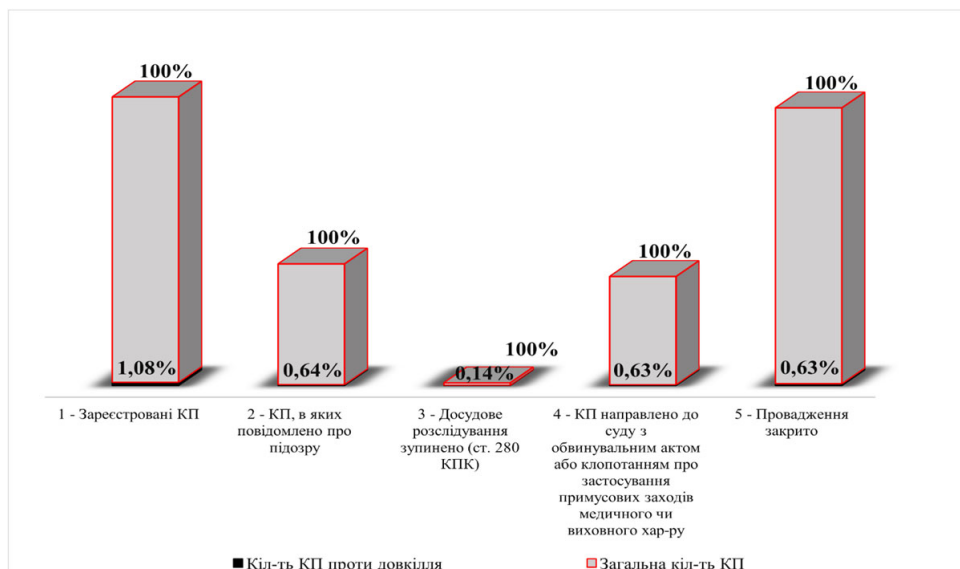

Рис. 2. Співвідношення середніх показників загальної кількості КП до кількості КП проти довкілля на ключових етапах досудового розслідування в розрізі періоду з 2018 по 2022 рр (у відсотках) (за даними Офісу Генерального прокурора України)

- 1 етап – 4258 КП проти довкілля / 395193 загальної кількості КП;
- 2 етап – 1066 КП проти довкілля / 167111 загальної кількості КП;
- 3 етап – 5 КП проти довкілля / 3514 загальної кількості КП;
- 4 етап – 945 КП проти довкілля / 149884 загальної кількості КП;
- 5 етап – 2404 КП проти довкілля / 381906 загальної кількості КП.

Не менш цікавими та корисними з наукової точки зору, на наш погляд, є аналіз середніх показників

зареєстрованих КП, передбачених розділом VIII КК України, адже в такий спосіб можемо побачити, які екологічні злочини є найбільш та найменш розповсюдженими (рис. 3).

Досліджувані показники дозволяють констатувати, що в середньому за обраний період найбільш розповсюдженими зареєстрованими КП є злочинні діяння, передбачені статтями 246 «Незаконна порубка або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу» (2384), 249 «Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом» (591) та 240 «Порушення правил охорони або

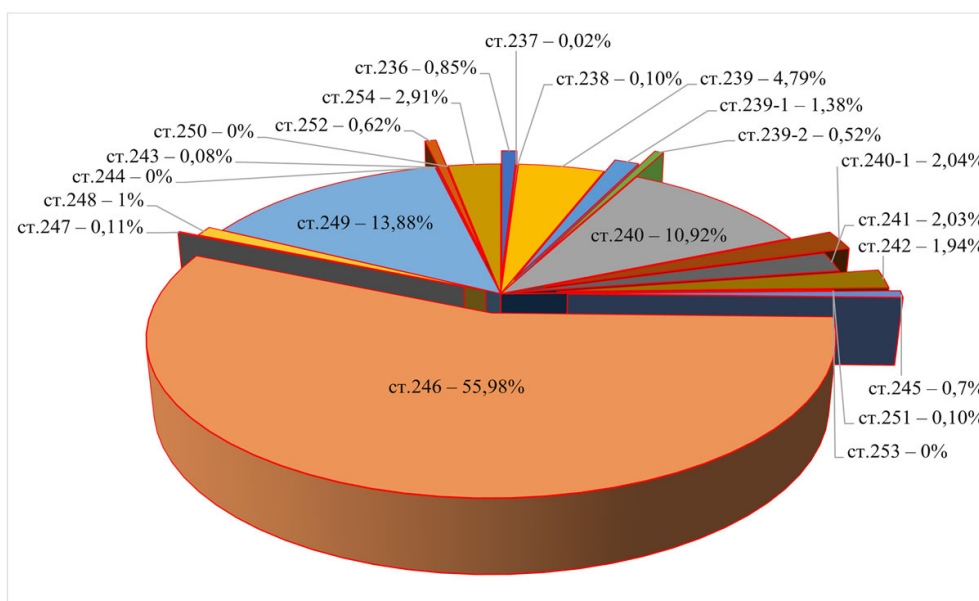

Рис. 3. Середній показник зареєстрованих КП проти довкілля за період з 2018 по 2022 рр. (за статтями розділу VIII КК України) (за даними Офісу Генерального прокурора України)

використання надр, незаконне видобування корисних копалин» (465), а найменш розповсюдженими, передбачені статтями 237 «Невжиття заходів щодо ліквідації наслідків екологічного забруднення» (1), а також статтями 238 «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення», 243 «Забруднення моря» та 251 «Порушення ветеринарних правил» – лише по 4 КП. Також є злочинні діяння у сфері охорони довкілля, за якими не зареєстровано жодного провадження, а саме за статтями 244 «Порушення законодавства про континентальний шельф України», 250 «Проведення вибухових робіт з порушенням правил охорони рибних запасів» та 253 «Проектування чи експлуатація споруд без систем захисту довкілля».

На наш погляд, не можна залишити без уваги один із найголовніших критеріїв, за яким класифікують КП – ступінь тяжкості. Адже саме ступінь

тяжкості характеризує не лише юридичні наслідки скоєного злочинного діяння, але й безпосередньо впливає вид та міру покарання. На підставі цього нами було здійснено аналіз показників зареєстрованих КП проти довкілля залежно від ступеня тяжкості (рис. 4).

За результатами даного аналізу нами встановлено, що за обраний період найбільш розповсюдженими є злочинні діяння, передбачені розділом VIII КК України, середньої тяжкості (13547 КП), а найменш розповсюдженими – особливо тяжкі (6 КП).

Враховуючи необхідність отримання повного бачення ситуації щодо результативності розслідування екологічних злочинів, що є найбільш цікавим в рамках нашого дослідження, було здійснено поглиблений аналіз показників розслідування згадуваних кримінально караних діянь в залежності на ключових етапах досудового розслідування (рис. 5).

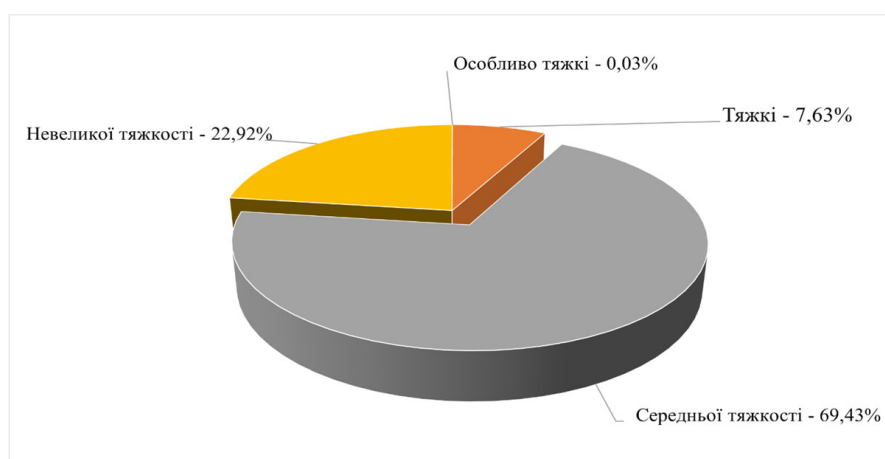

Рис. 4. Середній показник зареєстрованих КП проти довкілля за ступенем тяжкості за період з 2018 по 2022 рр. (у відсотках) (за даними Офісу Генерального прокурора України)

Рис. 5. Середній показник КП проти довкілля на різних етапах досудового розслідування за період з 2018 по 2022 рр. (за даними Офісу Генерального прокурора України)

Результати наших досліджень підтверджують наявність занепокоєння щодо ефективності діяльності правоохоронних та відповідних контролюючих за злочинністю у сфері охорони довкілля, враховуючи не тільки перебіг розслідування фактів злочинних порушень у цій сфері та притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб, а й безпосереднє ведення статистичної інформації.

Згадані нами вище та інші науковці, до яких відноситься також відомий дослідник А. М. Шульга, у своїх працях неодноразово зазначали той факт, що за станом латентності екологічні злочини займають одне з перших місць серед інших видів злочинів [8]. Ми також не можемо не погодитись з твердженням, що екологічна злочинність за своєю суттю являється такою, що має здебільшого латентний характер, через що статистичні показники не завжди відображають реальної картини такої злочинності, однак суспільно небезпечні наслідки КП проти довкілля можна спостерігати майже по всій нашій країні та навіть відчувати на собі. Не викликає заперечень той факт, що незважаючи на низькі показники зареєстрованих КП проти довкілля та відсутність суттєвої позитивної динаміки таких показників не тільки за досліджуваний період, а й ледь не з самого початку незалежності України, якість екологічних складових в державі погіршується з кожним роком.

Проблема латентності екологічних злочинів приховує в собі багато ризиків, зокрема, не повною мірою відображає реальну ситуацію з екологічною злочинністю в Україні. В контексті цього питання досить влучною є думка науковця В. І. Поклада, який зазначає, що латентна злочинність істотно спотворює статистичні дані про кримінологічну ситуацію, реальний стан, структуру, характер, динаміку злочинності, про розмір і характер завданої шкоди; зменшує ступінь достовірності прогнозів; перешкоджає реалізації принципу невідворотності відповідальності; підриває авторитет правоохоронних органів; перешкоджає ефективній протидії зростанню злочинності; знижує антикримінальну активність громадян; негативно впливає на економічне життя країни [9, с. 48].

Головні висновки. За результатами проведеного дослідження можна зробити висновок про зростання рівня екологічної злочинності в Україні. За останній час цьому процесу особливо сприяє проведення військових дій на території нашої держави, що несе за собою не тільки жертви серед населення та знищення всієї інфраструктури, але й жорстоке спотворення всіх складових навколишнього природного середовища. Важко уявити, яких наслідків для екології вже завдала військова агресія російської федерації. На жаль, діяльність правоохоронних та інших контролюючих органів щодо фіксації екологічних злочинів на території ведення активних бойових дій майже неможлива, тому найбільший об'єм роботи в цьому напрямку ще попереду. На нашу думку, сьогоднішня

ситуація сприяє суттєвому зменшенню кількості ресурсів та ступеню контролю за екологічною злочинністю з боку держави, чим активно користуються зацікавлені особи, а тому на теперішній час рівень латентності КП проти довкілля тільки зростає, в той час як показник зареєстрованих злочинних діянь у цій сфері має суттєву різницю із реальним рівнем скоєних правопорушень.

Занепокоєння викликають також показники перебігу досудового розслідування досліджуваних КП. Результати нашої роботи демонструють, що в середньому за обраний період із загальної кількості зареєстрованих КП проти довкілля лише у 25,03% особам вручається підозра. Показник КП, направлених до суду із обвинувальним актом або клопотанням про застосування примусових заходів медичного/виховного характеру складає всього 22,18%. В той же час, кількість КП проти довкілля, в яких провадження закривають, не досягнувши очікуваного результату, складає 56,45%. Наведені показники свідчать про низьку якість проведення досудового розслідування обраної категорії злочинних діянь та недостатній рівень притягнення винних осіб до відповідальності.

Окрім цього, за результатами проведеного дослідження встановлено, що найменш розповсюдженими є КП, передбачені статтями 237, 238, 243, 244, 250, 251, 253 КК України. З урахуванням вищезначеного щодо високого рівня екологічної злочинності, приходимо до висновку про значні недоліки правоохоронних органів та контролюючих органів стосовно виявлення та фіксації вказаних правопорушень.

Для розроблення правильної та найбільш ефективною послідовності заходів, спрямованих на боротьбу з екологічною злочинністю, необхідно мати не тільки точні статистичні показники щодо рівня такої злочинності, але володіти інформацією про тенденцію, динаміку цих злочинів, сферу їх найбільшої поширеності, а також дані щодо здійснення досудового розслідування у таких провадженнях. У разі ж відсутності достовірних статистичних даних за наведеними показниками, державні органи, що забезпечують охорону та контроль екологічної складової, не матимуть можливості задіяти свої сили та ресурси в достатній мірі. Поряд з цим, відсутність достовірних статистичних даних щодо рівня згадуваних злочинів сприяє відсутності належної уваги з боку науковців щодо здійснення роботи над розробленням нових та вдосконаленням вже існуючих тактик і методик розслідування КП проти довкілля, винесення пропозицій щодо вдосконалення законодавчої бази у цій сфері, опрацювання нових програм захисту та відновлення довкілля тощо.

Не викликає сумнівів, що недостатня робота стосовно фіксації та розслідування злочинних діянь, передбачених розділом VIII КК України, матиме дуже тяжкі та навіть невідворотні негативні наслідки, які будуть відчутні для кожного.

Перспективи використання результатів дослідження. Результати проведеного дослідження можуть бути використані судовими, правоохоронними, а також центральними органами виконавчої влади, що забезпечують формування державної у сфері охорони навколишнього природного середовища та реалізують державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, у сфері охорони навколишнього природного середовища, для:

- посилення моніторингу навколишнього природного середовища;
- вдосконалення організації та здійснення у межах компетенції державного контролю за дотриманням норм природоохоронного законодавства;

– посилення роботи щодо документування фактів, що мають ознаки кримінальних правопорушень у сфері природоохоронного законодавства;

– посилення контролю за роботою дозвільних органів у сфері охорони довкілля;

– проведення науковцями у галузі кримінально-правових наук дослідження підстав, за яких винну особу не було притягнуто до кримінальної відповідальності за вчинене кримінальне правопорушення проти довкілля. До таких підстав можна віднести: допущення помилок під час проведення слідчих (розшукових) дій; недостатність доказової бази та помилки, допущенні під час збирання доказової бази, що спричинили недостатню якість отриманих доказів; порушення чи закінчення процесуальних строків тощо.

Література

1. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року (Закон України). № 2697-VIII (28.02.2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 07.10.2023).
2. Митрофанов І. І. Злочини проти довкілля : навч. посіб. І. І. Митрофанов, А. М. Притула. Суми : Університет. книга. 2010. 23 с.
3. Джужа О. М. Курс кримінології : підручник. У 2 кн. Кн. 2 : Особлива частина / за ред. О. М. Джужі. К. : Юрінком Інтер, 2001. 122 с.
4. Одерій О. В. Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля. Монографія. 2015. 48 с.
5. Статистика: Офіс Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/statistika> (дата звернення: 07.10.2023).
6. Кримінальний кодекс України (Закон України). № 2341 – III (2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.10.2023).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України (Закон України). № 4651-VI (2012). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 07.10.2023).
8. Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації. Харків, 2010. URL: <https://docplayer.net/65834206-Zlochini-proti-dovkillya-pitannya-kvalifikaciyi.html> (дата звернення: 09.10.2023).
9. Поклад В. І. Методологія та методика вивчення латентної злочинності: навч. посіб. / В. І. Поклад. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 48 с.